

APIE ATSAKOMYBĖS ŽEMĖLAPĮ

PRATARMĖ

Žodį atsakomybė kasdien tariame ir girdime daugybę kartų, bet ar susimąstome, kokia daugiasluoksni yra ši sąvoka? Atsakomybė, lyg voratinklis, susipynusi su daugybe kitų sąvokų – laisve, pasirinkimu, tikslu, neapibrėžtumu. Siekiant atskleisti vieną, skleidžiasi ir kitos, atverdamos naujus kontekstus ir padedančios dar geriau suprasti didįjį pažinimo tikslą – atsakomybę.

Atsakomybė, nors ir nematoma bei sunkiai apibrėžiama, itin juntama, kai ją, o tiksliau, jos reikalavimu, mėtomasi lyg „karšta bulvė“. Vos iškyla situacija, kurios centre atsakomybės klausimas, tėvai žiūri į mokytojus, pastarieji į tėvus. Jūs ir turite išmokyti mano vaiką atsakomybės, – taria mama, kurios pirmokas sūnus sudrausmintas už netinkamus veiksmus mokykloje. Neatlikdami namų darbų jūs pasielgėte neatsakingai, mokiniams sako mokytojas. Bet jūs mums nepriminėte, kad turime išspręsti šias užduotis, – atsako mokiniai. Žvelgiant iš mokytojų perspektyvos atrodo, kad vaikas ateina iš šeimos, kurioje ir diegiamas atsakomybės jausmas, žvelgiant iš tėvų – vaikas mokykloje praleidžia mažiausiai šešias valandas, ar tai nepakankamas laikas išmokyti ne tik skaityti, skaičiuoti, bet ir būti atsakingam?

Atsakomybė kiekvienam iš mūsų gali būti iššūkis, dovana, kartais net problema, jei bendraudami, veikdami kartu su kitais žmonėmis ją suprantame skirtingai. Ši tema, ir kaip iššūkis, ir kaip rūpestis, jungia mus visus – ieškančius, besimokančius ir mokančius kitus.

Tad kuriame ir drauge su jumis tyrinėjame šį atsakomybės žemėlapi. Jį pristato mūsų bendrakūrėjas prof. dr. Naglis Kardelis.

ATSAKOMYBĖS ŽEMĖLAPĮ PRISTATO *prof. NAGLIS KARDELIS*

Atsakomybės žemėlapis, kurį prieš save matote, nėra „teisingų atsakymų“ rinkinys ar instrukcija, kaip reikia elgtis. Veikiau jis yra kaip orientyras ir kaip pradžios taškas apmąstyti atsakomybę – tam, kad padėtų kelti klausimus, pastebėti įtampas ir ieškoti atsakymų.

Žemėlapio logika remiasi asociaciniu metodu: atsakomybė čia suprantama kaip gyva, daugiabriaunė patirtis, kuri atsiveria iš skirtingų perspektyvų, o konkrečiam žmogui išryškėja savaip – priklausomai nuo jo konteksto ir išgyvenimų. Todėl šis žemėlapis neturi ambicijos būti baigtinis ar galutinis – ir iš principo toks negalėtų būti. Ne dėl to, kad kažką pritrūko ar „nepadaryta iki galo“, o todėl, kad atsakomybės tema neišsitenka į uždara, vieną kartą visiems laikams užfiksuotą schemą.

Šį žemėlapi kviečiame suprasti kaip refleksijos įrankį. Jis veikia panašiai kaip meditacinė mandala: svarbus ne „gatavas turinys“, o pats žiūrėjimo ir mąstymo procesas, kurį jis katalizuoja. Čia pateikiamos nuorodos ir atramos, kurios padeda pradėti dialogą su savimi ir su kitais, bet neperima sprendimo teisės.

Svarbi šio žemėlapio žinutė yra ir tai, kad atsakomybės apmąstymas vyksta tarp tvarkos ir chaoso, tarp žinojimo ir nežinojimo. Mes pripažįstame, kad kalba, sąvokos ar schemos ne visuomet gali tiksliai nusakyti sudėtingą tikrovę, todėl vietomis neišvengiamas tam tikras atvirumas ir neapibrėžtumas. Tačiau kartu žemėlapis remiasi nuostata, kad tikrovė yra pažini ir jos pažinimo verta siekti – nes būtent tai suteikia veiksmui kryptį ir prasmingumą.

Suprantame, kad Atsakomybės žemėlapis, pavaizduotas dvimatėje plokštumoje, neišvengiamai supaprastina tikrovę. Atsakomybė nepasiduoda vienareikšmiam atvaizdavimui. Tačiau tai nereiškia, kad schema nenaudinga: tikrovė, vis dėlto yra pažini, o žemėlapis padeda geriau joje orientuotis.

Žemėlapio kontekstuose pateikiami trumpi tekstiniai impulsai (aforizmai, lakoniškos ištraukos iš literatūros kūrinių), taip pat vaizdiniai ir garsiniai kontekstai: tapyba, fotografija, vaizdo ir garso įrašai. Jų funkcija nėra įpareigoti, o įkvėpti ir atverti mąstymo kryptį: jie suteikia koncentracijos, žaismės ir laisvės, veikia kaip kibirkštis, o ne kaip pamokymas, padeda užmegzti polemiką, o ne uždaryti temą vienu „teisingu“ sakiniu.

Galiausiai, šis žemėlapis yra procesinis: jis gali būti pildomas, pergalvojamas, tikslinamas. Jis kviečia jus ne „įsisavinti turinį“, o prisidėti – klausimais, pastabomis, savo patirtimis ir savo žodžiais. Tokiu būdu pats darbas su žemėlapio tampa atsakomybės praktika: ne pasyviu vykdymu, o aktyviu, sąmoningu dalyvavimu.

Apie atsakomybės žemėlapio filosofinį pagrindą

Šio žemėlapio šerdyje glūdintis atsakomybės supratimas perauga pareigos, paklusnumo ir atskaitomybės sąvokas. Atsakomybė suprantama kaip sąmoningas ir laisvai pasirenkamas įsipareigojimas, įsisaugojęs pripažinimą, kad tikrovė nėra savavališka, kad yra prasminga gėrio ir blogio perskyra, ir kad veiksmai turi realias pasekmes. Tai orientacija į gėrį – ne tik savo paties, bet ir kitų individų, bendruomenių, visos žmonijos ir netgi viso gyvojo pasaulio. Vadinas, atsakomybė nėra primesta iš išorės; ji kyla iš vidinio pripažinimo, kad egzistuojame realiame, struktūruotame ir moraliai reikšmingame pasaulyje.

Šis supratimas neatsiejamas nuo platesnės filosofinės sistemos, kuria grindžiamas žemėlapis. Jo pagrindas – integratyvi, filosofinė architektūra, jungianti klausimus apie būtį, žinojimą, etiką ir veiksmą. Ši filosofinė sistema klausia: kokioje tikrovėje gyvename? Kaip ją pažįstame? Kas joje laikoma gėriu? Kaip turime elgtis? Atsakomybė čia neapsiriboja vien elgesiu – ji apima ir tai, kaip suprantame tikrovę, kaip formuojame sprendimus ir kaip dalyvaujame kurdami asmeninius bei bendruomeninius pasaulius.

Atsakomybės žemėlapis remiasi klasikinės filosofijos, dorybių etikos, egzistencializmo ir fenomenologijos sinteze.

Žemėlapio pamatas – klasikinė filosofija, kurios centrinė srovė yra **aristoteliškoji-tomistinė tradicija ir dorybių etika**. Klasikinis supratimas, kad tikrovė yra objektyvi, sutvarkyta ir pažini, persmelkia visą žemėlapio logiką. Dorybių etikoje atsakomybė suprantama ne kaip taisyklių laikymasis, bet kaip charakterio ugdymas ir stabilų nuostatų gėriui formavimas. Ši klasikinė perspektyva taip pat grindžia žemėlapio įsipareigojimą objektyvios tiesos egzistavimui ir tam, kas galėtų būti apibūdinta kaip tikrovės „tvirtumo“ ar „pasipriešinimo“ pojūtis.

Tačiau remtis vien klasikine filosofija būtų per daug vienpusiška – ji stipriai artikuliuoja objektyvias tikrovės struktūras, tačiau nepakankamai akcentuoja subjektą: patiriantį, veikiantį individą. Dėl šios priežasties svarbu įvardinti ir **šiūolaikinę filosofiją**, ypač **egzistencinę ir fenomenologinę tradiciją**. Nuo René Descartes, pirmą kartą iškelusio subjektą kaip mąstymo centrą, filosofijoje tvirtai įsisaugojusi subjektyvumo dimensija. Kiti mąstytojai šį judesį pratęsė: pirmame plane atsirado gyvenamoji patirtis, laikinumas ir klausimas, ką reiškia žmogui egzistuoti bei prisiišti atsakomybę už tą egzistenciją. Egzistencinis mąstymas individą apmąsto objektyvumo ir subjektyvumo įtampoje – nuo subjektyvios patirties kaip atspirties taško juda link objektyvaus tikrovės pažinimo.

Taigi, iš egzistencializmo kyla žmogaus laisvės ir pasirinkimo neišvengiamumo akcentas – kiekvienas žmogus turi prisiimti atsakomybę už savo gyvenimą ir negali išvengti šios naštos. Iš fenomenologijos kyla dėmesys gyvenamajam patyrimui, tam, kaip tikrovė sutinkama ir interpretuojama iš vidaus.

Žemėlapis išlaiko įsipareigojimą **objektyvios tikrovės ir tiesos** egzistavimui, sąmoningai pozicionuodamas save tarp dviejų kraštutinių: nihilizmo, visiškai neigiančio prasmę ir tiesą, ir dogmatizmo, laikančio tiesą fiksuota, galutinai pažinta ir nekvestionuotina.

Dvigubas Atsakomybės žemėlapis pagrindimas gali būti metaforiškai suprastas kaip katamaranas su dviem korpusais. Pirmąjį, didesnįjį, korpusą sudaro klasikinė filosofija, teikianti ontologinį – t.y. susijusį su būties prigimties klausimu – gylį, etinę orientaciją ir įsipareigojimą objektyviai tiesai. Antrąjį, nors ir mažesnį, bet esminį korpusą sudaro egzistencinio ir fenomenologinio mąstymo perspektyvos, apšviečiančios subjektyvumą, autentiškumą ir individo gyvenamąją patirtį. Be šio antrojo korpuso žemėlapis neatspindėtų to, kaip šiuolaikiniai individai – ypač jaunimas – iš tikrųjų susiduria su pasauliu ir jį interpretuoja.

Taigi, šiame integratyviame požiūryje atsakomybė nagrinėjama objektyvumo ir subjektyvumo sankirtoje. Viena vertus, ji grindžiama realia, struktūruota tikrove, keliančia reikalavimus individui. Kita vertus, ji neatsiejama nuo individo gebėjimo sąmoningai suvokti save, rinktis ir kurti prasmę. Žemėlapis struktūra grindžiama ne paprasta objektyvumo ir subjektyvumo priešprieša, bet tuo, kaip kinta žmogaus santykis su ontologine tikrove – nuo spontaniško reagavimo į ją iki kritiškai reflektuoto ir konceptualiai įsisąmoninto jos supratimo.

Žemėlapyje skleidžiasi skirtingi žmogaus santykio su ontologine tikrove būdai: vienos sąvokos nurodo pačią tikrovę, kitos – žmogaus santykį su ja, pasireiškiantį spontaniškomis reakcijomis, kasdieniais išgyvenimais ar kritiškai apmąstytais supratimo būdais – nuo konkretaus patyrimo iki refleksijos ir universalizacijos lygmenų.

Egzistencinis mąstymas padeda artikuliuoti svarbias perskyras – tokias kaip skirtumas tarp kasdienės rutinos ir prasmingų momentų ar tarp chronologinio laiko (chronos) ir gyvenamojo, prasmingo laiko (kairos), taip padėdamas suprasti, kaip atsakomybė patiriama ir įgyvendinama žmogaus gyvenime.

Kaip keliauti per Atsakomybės žemėlapi?

Atsakomybės fenomenas skleidžiasi nagrinėjant keturias sritis: būtį, buitį, pažinimą ir etiką.

Būtis. Atsakomybė įsišaknijusi būtyje ir tikrovėje, kurioje veikiame kaip individai.

Būtis sprendžia pagrindinį klausimą: kokio pobūdžio pasaulyje egzistuoja atsakomybė? Egzistenciniu-fenomenologiniu požiūriu žmogus egzistuoja prasmingame pasaulyje, kuriam būdinga laisvė, ribotumas ir užgyvenama patirtis. Atsakomybė kyla būtent iš čia, nes individas yra įspraustas į sąlygas, kurių jis nepasirinko, tačiau į kurias turi reaguoti. Taigi, būtis nustato atsakomybės ontologinį ir patyriminį pagrindą.

Buitis. Atsakomybė realizuojama per veiksmą ir praktinę tikrovę – veikiame, be kita ko, socialinėse sistemose.

Buitis arba praktinė tikrovė išplečia atsakomybę į socialinį ir institucinį pasaulį. Remiantis socialine ir politine filosofija, čia nagrinėjama kaip atsakomybė yra struktūruojama, paskirstoma ir įgyvendinama

konkrečiose sistemose. Atsakomybė nėra vien individuali – ji įsišaknijusi vaidmenyse, normose ir institucijose, kurios formuoja ir riboja žmogaus veiksmus.

Pažinimas. Atsakomybė atsiveria mums interpretuojant pasaulį ir siekiant jį suprasti.

Tikrovė yra pažini. Pažinimas yra susijęs su tuo, kaip individai ima suprasti, už ką yra atsakingi. Remiantis epistemologija ir proto filosofija, pabrėžiama, kad atsakomybė priklauso nuo interpretacijos, sąmoningumo ir pažinimo. Individai su atsakomybe nesusiduria gryna objektyvia forma; veikiau jie suvokia ir interpretuoja situacijas per pažintines struktūras, dėmesį ir supratimą. Kitaip tariant, atsakomybę lemia žinios ir ji gali būti formuojama (arba iškraipoma) priklausomai nuo to, kaip suprantama tikrovė. Pažinimo kraštutinis – dogmatiškumas: įsitikinimas, kad tikrovė pažinta iki galo. Nepažinimo kraštutinis – rezignacija arba įsitikinimas, kad ji iš principo nepažini. Tarp šių kraštutinių telkiasi transcendentalinis ir racionalus tikrovės pažinimas.

Etika. Atsakomybė vedama vertybių. Ir taip mes ugdome moralinį charakterį.

Etika įsišaknijusi moralės filosofijoje, sprendžia klausimą, ką reikia daryti ir koku žmogumi reikia tapti. Šioje sistemoje atsakomybė neapsiriboja taisyklių laikymusi, bet yra glaudžiai susijusi su charakterio formavimu ir praktine išmintimi. Ji apima dorybių ugdymą, leidžiantį tinkamai reaguoti į situacijas, taip pat atsakomybės už savo laisvę ir pasirinkimus prisiėmimą. Etiškas elgesys visada yra konkretus ir individualus, tačiau svarbus išlieka ir normatyvumo matmuo – kaip pasakytų Kantas, elgesį turėtų grįsti generalizuojama taisyklė.

Tad pirmoji perskyra: būtis – buitis. Buitis – tai su konkrečiu asmeniu susieta terpė, kasdienybė, žmogiškoji patirtis ir konkretus žmogaus žmogiškumas. Būtis – tai, kas universalu, tvaru, nuasmeninta ir generalizuojama; tai, kas pranoksta kasdienybę, jungia žmones ir priklauso ontologijos sričiai.

Antroji: žmogus – būtis, žmogus – pažinimas, žmogus – etika. Estetika atskirai neišskirta, tačiau gali reikštis per kitas sritis.

Žemėlapis centre – žmogus

Žemėlapis centre yra žmogus, kasdien susiduriantis su „kieta“, objektyvia ontologine tikrove – pavyzdžiui, stokos, ribotumo ar pažeidžiamumo patirtimi. Šiame taške ontologinė tikrovė pasireiškia visu savo intensyvumu, o žmogaus reakcija į ją yra spontaniška, tiesioginė ir subjektyvi. Todėl centre susikerta betarpiškiausias tikrovės poveikis ir stipriausias subjektyvus išgyvenimas: tikrovė čia dar nėra reflektuota, o santykis su ja neišvengiamai išlieka asmeniškasis ir susijęs su konkrečia situacija.

Pagrindinė skirtis, padedanti naviguoti žemėlapiu, yra kasdienio spontaniško reagavimo ir kritinės refleksijos skirtis: kasdienį spontaniškumą įvardijančios konkrečios sąvokos – kartu su žmogaus figūra – telkiasi pačiame centre, o kuo toliau nuo jo į išorę, tuo abstraktesnės sąvokos, išreiškiančios vis aukštesnį ontologinės tikrovės įsisąmoninimo laipsnį.

Tolstant nuo centro, kinta ne tiek objektyvumo ar subjektyvumo intensyvumas, kiek jų pobūdis. Ontologinė tikrovė ir subjektyvumas niekur nedingsta, tačiau spontanišką reagavimą palaipsniui pakeičia įsisąmoninimas, refleksija ir apmąstymas. Išoriniai ratai žymi vis didesnį ontologinės tikrovės suvokimo laipsnį – judėjimą nuo patyrimo prie supratimo, nuo konkretumo prie abstrakcijos, nuo individualios reakcijos prie universalesnių prasminių struktūrų.

Todėl išoriniuose ratuose randame ne daugiau objektyvumo kaip tokio, bet objektyvumą, kuris jau yra įsisąmonintas ir sąvokiškai apmąstytas. Čia žmogaus santykis su tikrove tampa reflektuotas: tai, kas centre buvo išgyvenama, čia įvardijama, apmąstoma ir siejama su bendresnėmis prasmės struktūromis.

Taigi žemėlapiu struktūra vaizduoja ne perėjimą nuo subjektyvumo prie objektyvumo, bet judėjimą nuo spontaniško santykio su tikrove prie reflektuoto, konceptualiai universalizuoto jos supratimo.

Atsakomybės žemėlapyje ratai sąlyginai suprantami kaip „artumo“ žmogaus patirčiai laipsniai: kuo labiau sąvokos abstraktesnės arba susijusios su spontaniškai išgyvenama tikrove (pvz., baimė ar drąsa), tuo jos arčiau išorinio rato, o kuo labiau jos susijusios su įsisąmoninta ar reflektuota patirtimi (pvz., rizika ar atsargumas), tuo labiau jos gali slinkti į išorę. Lygiai taip pat sąvokos dėliojamos pagal santykį su etika (per santykį su kitu) ar ontologija (pvz., potencialumas kaip „galimybė būti“).

Vienas iš atsakomybės žemėlapiu ypatumų yra tas, kad jame esančios sąvokos įvardija skirtingus dalykus: vienos – tai, kas egzistuoja pačioje ontologinėje tikrovėje, kitos – spontaniškas žmogaus reakcijas į ją arba bandymus ją suvokti abstrakčių sąvokų ir apibendrinimų būdu. Kitaip tariant, žemėlapyje randamos tiek konkrečios, tiek abstrakčios sąvokos – ir nurodančios į pačią ontologinę tikrovę, ir nurodančios į žmogiškąjį santykį su ja (tiek spontanišką, tiek įsisąmonintą ir kritiškai apmąstytą).

Svarbus niuansas yra tai, kad ratų išskyrimas grindžiamas dviem skirtingais principais – subjektyvumo / objektyvumo skirties pagrindu ir spontaniškos reakcijos / kritinės refleksijos skirties pagrindu. Todėl tam tikra sąvoka, priskirta konkrečiam ratui pagal vieną principą, ne visada atitinka tą patį ratą pagal kitą – nors sutapimai taip pat įmanomi. Žemėlapiu sąvokos priskiriamos konkrečioms segmentams, tačiau jos gali būti daugiaplanės – aprėpti kelis segmentus ar ratus vienu metu.

Jos dažnai gali būti daugiaplanės, priklausančios keliems segmentams ir aprėpiančios skirtingas sritis (pvz., laisvė). Tokios sąvokos kaip pasirinkimas, veiksnumas ar ribos gali apimti kelis ratus vienu metu – tarsi daugiadiapazonės. Kartais sąvokos gali pasirodyti dichotominėmis: ši savybė padeda atskleisti sąvokos prasmę, tačiau gali ir ją susiaurinti taip, jog ji tampa ne produktyvia.

MENO KONTEKSTUS PRISTATO MOKYTOJAS IR PUBLICISTAS DONATAS PUSLYS

Dažnai tokios sąvokos kaip „laisvė“, „atsakomybė“, „drąsa“, „stoka“ gali skambėti kaip abstrakcijos, atitrūkusios nuo konkrečios mūsų kasdienybės. Tad joms reikalingas įžeminimas. Čia į pagalbą atskuba literatūra, tapyba, fotografija ir kiti meno kūriniai, kuriais kūrėjai apmąsto šių sąvokų raišką istorijoje ir šiandienoje, o taip pat brėžia gaires ateičiai. Tikimės, kad šis žemėlapis padės ne tik sėkmingiau apmąstyti filosofines sąvokas ir jų vaidmenį mūsų gyvenimuose, tačiau kartu paskatins dar kitaip pažvelgti į literatūrą, dailę, fotografiją, priartinant šiuos kūrinius prie mums šiandien aktualių klausimų svarstymo. Taip šie kūriniai per filosofinius ieškojimus, dialogą su kūrėjais gali tapti mūsų savivokos, tapatybės dalimi.

Rašytojas Italo Calvino kadaise teigė, kad klasika vadiname tuos kūrinius, prie kurių nuolatos sugrįžtame ir skaitome vis iš naujo. Tačiau skaitome tuos kūrinius jau būdami kitokie – labiau subrendę, sukaupę gausesnę gyvenimišką patirtį, įgiję daugiau žinių. Tad kiekvieną kartą tie kūriniai nuskamba kitaip, aktualizuoja vis kitus klausimus.

Šis sąvokų žemėlapis ir meno kontekstai taip pat skatina vis grįžti prie kūrinių, kurie atlaikė laiko išbandymus ir skirtingais laikmečiais nepraranda savojo aktualumo.

Galiausiai, čia pateikiamas kūrinių sąrašas toli gražu nėra baigtinis. Priešingai, kviečiame jus plėsti šaltinių sąrašą pridėdami prie jo kūrinius, kurie jums atrodo vertingiausi, atskleidžiantys papildomų aspektų nagrinėjama tema ar tiesiog reflektuojantys opiausius jūsų auditorijos klausimus.